

Posibile influențe românești asupra limbii latine din documentele de cancelarie din Moldova

de
Mihaela Paraschiv

Partiendo del interés de los filólogos medievalistas contemporáneos por los aspectos regionales del latín medieval en su uso diplomático, que se explican por la contaminación de los elementos lingüísticos panmedievales con elementos de las lenguas nacionales europeas (sea lenguas maternas de los autores de actas, sea lenguas autóctonas en el ámbito en que practicaban el oficio), nos hemos propuesto en este artículo identificar, con la necesaria cautela, las posibles influencias de la lengua rumana en el latín de los documentos de cancillería de Moldavia, a todos los niveles: gráfico, morfosintáctico, lexical, estilístico.

Relativa unitate a latinei de cancelarie, datorată aplicării unor norme lingvistice comune, deprinse în școală și utilizării unor formulare tipizate conținute în manuale și culegeri, nu exclude prezența unor trăsături particulare, proetnice, ale latinei practicate într-un anumit teritoriu. Chiar dacă autorii de acte, prin instrucție și practică mai mult sau mai puțin îndelungată ajung a gândi și formula în limba latină, influența limbii lor materne sau a limbii mediului autohton în care și practicau meseria se face uneori resimțită.

În cancelariile Țărilor Române, începând cu secolul al XV-lea, când se oficializează funcția de notar latin în slujba aulică, unii dintre notari par să fi fost autohtoni, recrutați dintre românii cu studii la colegii și universități străine, care, scriind în latină, imprimau textului, conștient sau nu, trăsături ale limbii materne. Amprenta românismelor, așa cum observa și Maria Holban¹, este mai evidentă în scrisori, mai cu seamă în cele trimise orașelor din Transilvania, pentru că în corespondența cu țările europene latina în uz cancelaristic este mai tipizată, conformându-se uzanțelor expresive oficiale ale destinatarilor.

În opinia lui D. Ciurea², unele expresii românești transpuse în latină s-ar explica și prin faptul că domnul dicta uneori direct notarului textul scrisorii (cu ocazia unor deplasări prin țară sau a unor expediții militare), cum atestă mențiunea de la sfârșitul unei scrisori din 2 octombrie 1573 de la Ioan Vodă cel Viteaz: *ex voluntate vel potius dictante Iuona Palatino Moldaviensi* (din porunca, sau mai bine zis, sub dictarea domnului moldovean Ioan).

Întrucât în studiile recente de medievalistică³ un subiect de interes general îl reprezintă raportul dintre specificul panmedieval și specificul național al mediolatinei, ne-am propus în acest articol să semnalăm unele posibile influențe

¹ M. Holban, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români*, în „Revista istorică”, XXIX, 1-6 (1943), p. 52.

² D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatică*, Extras din „Apulum” II, Alba Iulia, 1943-1945, p. 5, nota 13.

³ Cf. A.C. Halichias, *Latina medievală și limbile naționale*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 40, 1989, p. 45.

românești asupra latinei celor aproape 550 de documente de cancelarie cu destinație externă, trimise din Moldova, cercetate de noi. Elementele proetnice românești identificate mai jos pot fi în unele situații doar suportul ființării unor fapte de latină populară moștenite de limbile romanice, de aceea punem întreaga discuție sub semnul prezumtivului.

Faptele prezentate, grupate pe nivelele limbii scrise, au fost selectate de noi din edițiile de documente la care am avut acces și din unele documente inedite, aflate în Arhiva de Stat din Iași⁴.

1. Grafie

La acest nivel al limbii scrise interesează transliterarea sau transpunerea în latină a fonemelor românești din unele nume proprii sau comune prezente în documente; se poate astfel observa dacă există o anumită constanță sau oscilație în concordanța dintre grafeme și foneme la numele românești și în ce măsură grafia documentelor a fost influențată de anumite particularități dialectale ale pronunției unor foneme românești.

- **ă** apare redat curent prin **e** sau **a** în orice poziție: *Tewsw*; *logofett* (B, II, 146, 177); *hettman* (Co, 187); *caluger* (H, XVI, 1238); *Rezvan* (Râzvan – H, XII, 14); *Waskan* (Văscan – H, XV1, 1118); *Palitenes* (Păltiniș – H, XV1, 1318); *Raczulani* (Răciuleni – H, XV2, 2049); *Rakowizza* (Racoviță – A.I., 62); *Czurba* (Ciorbă, C₁, II, 46); *Dinga* (Dincă – C₃, 108); *Burla* (Burlă – C₁, II, 163); *Ruska* (Ruscă – V, X, 173); *Albotha* (Albotă – H, XV1, 706); rareori **ă** final este omis, în lipsa unei soluții grafice: *Dragot* (Dragotă – H, XV1, 1165); *Racz* (Rață – H, XV1, 1102);

- **î** apare mai rar în nume proprii, fiind notat prin **a** sau **e**: *Bosanczanul* (H, XV2, 2607 – Bosînceanul); *Obersia* (H, XV1, 1318 – Obîrșia);

- **u** apare transpus prin **o** sau **w**: *Laczko*, *Zaczko*, *Schandro* (Lațcu, Zațcu, Șandru – C₁, II, 46); *Szohard* (Sochard – H, XV1, 1158); *Stecko* (Stețcu – C₁, II, 180); *Gwrzo* (Gurzu – C₃, 113); *Tewsw* (Tăușu – B, II, 146); *Osserul* (Ușerul – H, XV1, 876);

- **č** este notat prin secvențele grafice **cz**, **cs**, **sz**, **ci**, **ch**: *Zwczawye* (C₁, II, 180); *Sucsavia* (B, II, 186); *Czyszow* (B, II, 209); *Stancel* (C₁, II, 180); *Branicz*

⁴ Cităm documentele cu sigla propusă de noi a următoarelor ediții: *Documente din Arhiva de Stat din Iași*, pachet 1078 (A.I.); I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I-II, București, 1913 (B.); M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I-II, Iași, 1931-1932 (C1); Idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod*, Iași, 1940 (C2); Idem, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, Iași, 1943 (C3); Idem, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933-1934 (C4); I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, vol. I-II, București, 1979, 1983 (Co); *Diplomatarium italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, vol. I-II, Roma, 1925-1939 (D.I.); *Documente privind istoria României, A. Moldova*, vol. I-V, București, 1952-1954 (D.I.R.); C. Esarcu, *Ștefanu cellu Mare, Documente din arhivele Veneției*, București, 1874 (E.); E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I-XXI, București, 1886-1942 (H.); N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. I, II, III, București, 1896 (I.); Șerban Papacostea, *Evul mediu românesc*, București, 2001 (Ș.P.); A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-X, București, 1929-1939 (V.).

(C₁, II, 46); *Cluciarius* (V, IX, 173); *Klucher* (H, XV1, 1020); *Zwchawyza* (H, XV1, 1034);

• ș – transpunerea acestui fonem prezintă cea mai oscilantă grafie: **s, z, ss, sz, sch, tsh, st**: *Soltwz* (C₂, 78); *Tattrosan/Tatrozan* (C₂, 78; C₃, 113); *Tumsa* (H, III, 587); *Yliasz*; *Schandro* (C₁, II, 46); *Hutsh* (H, II, 375); *Iassi* (D.I., II, 1; 2; 3); *Sustavia* (E.VI) – digrafa *st* notează aici pronunția dialectală, cu ș în loc de č, a oiconimului;

• ț apare notat prin **cz, zz, ch, tz, t, c**: *Laczko* (Lațcu – C₁, II, 46); *Rakovizza* (Racoviță – A.I., 62); *Stechko* (Stețcu – C₁, II, 180); *Holchowetz* (Ohlovăț – C₁, II, 46); *Nempch/Nemptz* (Neamț – C₁, II, 200; D.I.R., II₂, 66); *Gratiani* (Grațiani – V, X, 173); *Mochok* (Moțoc – H, XV1, 865); *Kiruca/Ciruca* (Chiruța – H., XV2, 2047, 2048); *Toplica* (Toplița – H., XV1, 1178) – transcrierea lui ț prin c poate să fi fost influențată și de oscilația grafică *ti/ci* în notarea africateri postclasice, provenită din palatalizarea celor două ocusive;

• j este notat prin **dz** sau **z**: *Dzula* (Julă – C₁, II, 162); *Dzizam* (Jijia – I, II, p. 294); *Zytniczar* (Jitnicer – H, XV2, 1987);

• diftongul **ea** este redat în variantele grafice **a, e, o**: *Negra* (Negrea – H, I₂, 124); *Nemez* (Neamț – V, VIII, 81); *Michno* (Mihnea – D.I., II, 7; 8); *Bole* (H, XV1, 983 – Bolea); *Christie* (H, XV1, 1165 – Cristea).

Unele asemenea transcrieri ale fonemelor românești apar ca soluții grafice și în textele românești, începând cu secolul al XVI-lea: notarea lui **ă** ca **e** sau **a**; notarea lui **u** prin **o** sau **u**; **ea** notat ca **e** sau **a**⁵.

2. Morfosintaxă

La acest nivel al limbii, am identificat drept posibile influențe românești:

• Folosirea unui **adjectiv pronominal demonstrativ** cu valoare anaforică (*ille, ipse*), cu funcția **articolului hotărât** din limbile romanice, cu numeroase ocurențe în latina diplomatică, adjectivul de acest tip fiind, în majoritatea situațiilor, antepus substantivului, la fel ca în limbile romanice occidentale. Influența limbii române în această privință s-ar fi putut manifesta în situațiile de topică inversă, constând în postpunerea adjectivului pronominal față de substantiv, din care s-a născut articolul hotărât românesc: *equos illos* (C₂, 73 – caii); *confederacionem illam* (H.S., 1, 5 – înțelegerea); *in vendendam domum illam* (H, XV1, 873 – în vânzarea casei); *solucio illa* (H, XV1, 847 – plata); *domum illam* (H, XV1, 873 – casa);

• **Articolul hotărât enclitic** românesc, în forma lui de masculin, **I**, apare la unele antroponime încă de la primele documente latine: *Stancel* (H, I₂, 236); *Stanczul* (B, II, 134); *Tewsel* (B, II, 146); *Popezkwl*, *Lychul* (D.I.R., II₁, 66); *Budul* (C₁, II, 46); *Radul* (D.I., II, 8), *Lupul* (Co, 187); *Korbul* (A.I., 60); *Turkul* (H, XV2, 2619); *Banul* (H, IX, 625); *Verdzeleskul* (H, XV2, 2428). În unele cazuri, la numele propriu astfel articulat se adaugă desinențe sau sufixe latine: *Radulius* (D.I., II, 7); *Radulii* (V, X, 135); *Radulio* (V, X, 64); *Radulium* (V, V, 158); *Stanczulo* (B, II, 144); *Banuli*, *Banulo*, *Banulum* (H, IX, 625);

• **Articolul proclitic românesc** (și romanic) **un, o** este redat prin numeralul *unus, a, um*, folosit și în latina clasică ca adjectiv nehotărât; *advenit unus homo* (B, II, 144-a venit un om); *unum inimicum nostrum* (H, XI, 17 – pe un vrăjmaș al nostru); *una navis Itolorum* (B, II, 144 – o corabie a italienilor);

⁵ Cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii române, vol.I. De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1986, p. 448-464.

• **Articolul adjectival românesc, cel, cea**, este echivalat, în opinia noastră, în unele sintagme, prin adjectivul pronominal latin *ipse, ipsa: Deus ipse propitiu* (C₂, 73 – Dumnezeu cel milostiv); *Deus ipse cunctipotens* (H, XV1, 691 – Dumnezeu cel Atotputernic); *ipsos Barcenses* (H, XV1, 632 – pe cei din Bîrsa); *terra ipsa possessionaria* (H, I, suppl. II 8 – țara cea de moșie);

• Unele **ezitări ale genului** substantivelor în latina de redacție românească ar fi susținute, în opinia Mariei Holban⁶, de încadrarea în limba română a cuvintelor moștenite, precum neutrul *arma, orum* moștenit prin depluralizare ca feminin în română: *Petimus vos quatenus easdem armas adduci faciatis* (H, XV1, 38 – Vă cerem să puneți să se aducă acele arme);

• Unele forme de **genitiv românesc** în contexte precum: *ad torentum qui Vallachice Ruczai Obersia appellatur* (H, XV1, 1318 – pînă la izvorul care se cheamă în românește Obîrșia Ruscăi); *furaverunt hos equos popi filii de Przslop* (H, XV2, 2599 – au furat acești cai ai fiului popii din Prisolp);

• **Formele analitice de viitor** cu auxiliarele *volo* și *habeo* + *infinitivul*, de sorginte populară, pot avea ca suport și gramaticalizarea acestui procedeu analitic în limba română: *habent hi nostri oratores et consiliarii aliqua certa documenta... nostro nomine proferre* (H, II1, 96 – au a vă înmîna/vă vor înmîna/ acești soli și sfințici ai noștri, în numele nostru anumite acte); *Et pollicemur quod habemus eum defendere* (C₁, II, 181 – Și făgăduim că avem a-l apăra/îl vom apăra/); *Sed et munus habemus dare Sanctitati tuae Quinquaginta Ducatorum auri pro bono, quod fecerit nobis* (H, III1, 110 – Avem a-i da/îi vom da/ dară Sfinției Tale și o răsplată de 500000 ducați de aur pentru binele pe care ni l-ar face); *Hoc volumus protestare ubicunque nos invocaverit* (C₂, 77 – Voim a face/vom face/ public aceasta, oriunde ne va fi chemat); *illam ad gutur meum defendere volo* (B, II, 185 – voiesc a o apăra/o voi apăra /cu capul);

Maria Holban⁷ e de părere că perifriza *habeo* + *infinitivul* reprezintă în documente traducerea directă din română a expresiei *am a* + *infinitivul*, cu valoare de viitor, opinie căreia, în principiu, ne raliem, doar că am fi dorit ca ocurențele acestei perifrize în latina documentelor să fi fost mai numeroase.

• **Formele temporale analitice** de la tema perfectului a diatezei pasive, cu auxiliarul *esse* la formele de perfect și nu de prezent, pot, de asemenea, să fi fost susținute de situația similară din limbile romanice și din română: *factus fuit interpret* (C₂, 78 – s-a fost făcut tălmăci); *usi fuistis et cavis* (C₂, 73 – vă veți fi fost folosit și bucurat); *eedem requisite fuerint* (C₂, 79 – tot ele vor fi fost cercetate);

• **Exprimarea factitivului** prin perifriza *facio* + *infinitivul*, cu sensul ‘pun să’, cu suficiente ocurențe în scrisorile diplomatice, poate fi luată drept o marcă de autohtonie, căci româna cunoaște asemenea structuri⁸ care pun în lumină actualizarea dimensiunii conative a limbii în comunicare: *Propterea rogamus vos quatenus sibi legem et iusticiam pro pecuniis suis ablati administrare faciatis* (C₂, 86 – Pentru aceea vă rugăm să puneți să i se aplice legea și dreptatea pentru furtul banilor săi); *et equos illos iamdictos praefato nostro familiari reddere et*

⁶ M. Holban, *op.cit.*, p. 84.

⁷ *Ibidem*, p. 53.

⁸ Cf. Alf Lombard, *Les expressions roumaines employées pour traduire l'idée de faire +infinitif*, în „S.N.F.”, XXI, 1, 1949, 47-48.

restitui facere velitis (C₂, 73 – și să binevoiți a pune să i se înapoieze și să i se întoarne numitului slujitor al nostru caii sus-pomeniți);

• **Folosirea mai mult ca perfectului conjunctiv** în locul aceluiași timp al indicativului, pentru a exprima anterioritatea acțiunii, ar putea sta tot sub influența limbii române, singura dintre limbile romanice în care s-a gramaticalizat această substituție⁹. Acest uz apare, însă, mai rar în enunțurile libere din scrisori, cele mai multe ocurențe înregistrându-se în enunțurile subordonate (mai ales în completive), unde avem a face cu un *conjunctiv locutorial* sau *ipotetic*, specific stilului indirect, ca expresie a rezervei locutorului față de realitatea informației transmise; informația primită de el este transmisă ca o prezumție, nefiind verificată sub aspectul autenticității ei¹⁰:

– *Nihilominus nuper etiam Tartarorum imanae saevitiei praevenissemus* (H, XII, 13 – Nu cu multă vreme în urmă noi făcusem față monstruoasei cruzimi a tătarilor); în scrisoarea din 15 august 1594 a domnului Aron Tiranul, din care am preluat această propoziție independentă, întâlnim în schimb mai mult ca perfectul indicativ în loc de conjunctiv, cum ar fi fost corect, într-o completivă cu *quod* din stilul indirect: *atque <quod> hac de re suum miserat nuntium* (și <că> pentru aceasta își trimisese solul);

– *Sed nunc, nescitur quibus respectibus assumtis, ipse Emericus a quodam debitore prenotati honorabilis plebani nostri XIII florenos ungaricales ipse memoratus Emericus levasset* (H, XV1, 1033 – Dar de curînd, nu se știe ce drepturi atribuindu-și, numitul Emeric ar fi luat de la un datornic al susnumitului cinstit paroh al nostru, în contul acestuia, 14 florini ungurești);

– *audireque extitit mihi per aliquos ut nuncius vester, quem miseratis ad Regem Maiestatem, reversus erga vos extitisset et relacionem a Rege Maiestate plenariam importasset super eo facto de quo fui ad vos missus a domino Wayvoda moldaviensi* (C₂, 72 – mi-a fost adus la cunoștință de niște oameni cum că solul vostru, pe care îl trimiseserăți la Maiestatea Sa Regele, s-ar fi întors la voi și ar fi adus de la Maiestatea Sa Regele o dare de seamă completă cu privire la faptul pentru care am fost trimis la voi de Domnia sa, Voievodul Moldovei);

• Folosirea **viitorului I Indicativ cu sens optativ**, ca în limba română, poate avea un suport autohton: *Dabit Deus quod et cives nostri pace fruentur et nobis amicitiam labentem mutuis officiis ac constanti voluntati suscitabimus* (V, VIII, 65 – O da Dumnezeu ca și concetățenii noștri să se bucure de pace și noi, prin slujbe deopotrivă și vrere statornică, om reînnoi prietenia slăbită!); *Dabit mihi deus, cui servio, ut Tuae Generositati in maioribus reserviam* (I, II, p. 287 – O da Dumnezeu, căruia îi slujesc, să-i întorc slujba Nobleței Tale în <ocazii> mai însemnate!);

• Numeroasele **construcții prepoziționale nominale** ilustrează în documente tendința spre analitism a latinei populare, creștine și medievale, moștenită de limbile romanice, privință în care și limba română poate să fi influențat latina practică de scribii de cancelarie. Ilustrăm această supoziție cu câteva fragmente din scrisoarea lui Ștefan cel Mare către trimișii săi din Ungaria, din 20 iunie 1475, bogată în fapte de sintaxă populară: *aplicuit ad Albam una*

⁹ Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 115.

¹⁰ G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et en ancien français*, Alger, 1959, p. 313-315; C. Frâncu, *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, Iași, 2000, p. 162.

navis Italarum de Mangop; ad nos usque ad Iassium <venerunt>. Et de Turcis ita sciatis quod venit per mare Achmat bassa cum galeis. Et fuerat in Caffa imperator Tartarorum, qui prius erat imperator in Ordam (B, II, 144 – A ancorat la Cetatea Albă o corabie a italienilor din Mangop: <tătarii> au ajuns la noi pînă la Iași. Și despre turci așa să știți că a venit pe mare Ahmet-pașa cu corăbiile. Și în Caffa era conducător al tătarilor cel care fusese înainte conducător în hoardă).

Se poate invoca mai ferm influența limbii române în uzul unor prepoziții latine folosite cu sensul unor prepoziții românești, precum **super**, **supra** (= asupra), **propter**, **ob** (= pentru): *Nos admiramus et satis admirari non possimus qua de causa tenetis invidiam et estis ira comoti super nos* (H, XV₁, 554 – Noi ne minunăm și n-am putea să ne minunăm îndeajuns din care pricină țiineți supărare și sînteți mîniați asupra noastră); *latronumque malicia super subditos nostros crescit* (H, XV₁, 1169 – și sporește răutatea lotrilor asupra supușilor noștri); *multi multa supra illa praetendunt* (I, II, p. 288 – mulți ridică multe pretenții asupra acelora); *omnia propter gratiam vestram et propter coronam inflitando nos* (Ș.P., p. 195 – toate abătîndu-se asupra noastră pentru Milostivirea Voastră și pentru Coroană); *ne ita amplius et plus propter hoc humicidium petere et torquere expectent* (C₃, 106 – să nu se aștepte a mai cere și stoarce mai mult pentru acel omor); *Noster rothmaiester ulterius ad Hanum sciticum est ablegatus ob res non leves* (H, XV₂, 2620 – Hatmanul nostru a fost trimis la hanul tătar pentru pricini deloc neînsemnate).

Folosirea prepoziției *propter* cu sens final, necunoscut latinei clasice, dar înfîlnit în latina tîrzie, cu numeroase ocurențe și în scrisorile domnești către orașele din Transilvania, în secolele XVI – XVII, poate să fi avut ca suport și situația din limba română, unde *pentru* are sens cauzal și final.

- **Construcțiile prepoziționale adverbiale** din unele scrisori latine ar putea fi influențate și unele de structuri similare din română: *et de novo advenit fama pro firmo quod Turci veniunt ad nos* (B, II, 144) – și din nou a venit ca și sigur zvonul că turcii vin înspre noi); *a pie defuncto pro tunc Metropolita Moldaviae* (D, XI – de către în pioșenie răposatul mitropolit al Moldovei de atunci); *De modo habebeis et habeatis* (C₁, II, 211 – De acum veți avea și să aveți);

- Introducerea **apozitiei** exprimate prin nume proprii de către adverbe explicative cu sensul ‘adică, anume’ (*videlicet, admodum, nomine, a nomine*) poate sta și sub influența lui ‘anume, adică, pe nume’ din limba română: *in isto regno, videlicet in Moldwa* (C₁, II, 211 – în astă domnie, anume a Moldovei); *frater ipsorum, Vanca nomine* (C₂, 68 – fratele lor pe nume Vanco); *unus monachus vel caluger a nomine Akaya* (H, XV₁, 1238 – un monah ori călugăr pe nume Acachie); *lator presencium videlicet Stoyka* (C₁, II, 211 – aducătorul acestei scrisori, pe nume Stoica); *Exhibitozem Presencium, admodum Reverendum Patrem Basilium Frenk* (A.I., 141 – aducătorul acestui înscris, anume venerabilul părinte Basilius Frenk);

- Frecvența **ablativului gerunzial** în locul participiului prezent, cu diverse sensuri circumstanțiale (substituire curentă în latina populară), poate să fi fost antrenată și de uzul gerunziului românesc cu aceste valori: *Et illi quam cito invaserunt Throtusch, tunc inierunt iuxta montes, terram vastando et percuciendo et cremando nimis crudeliter, civitates villas incinerando et infantes occidendo et sacra templa violando et commitendo multa nephanda, que non licet nedum loqui nec cogitare, quod eciam aliqui gentiles in saeculo non patrant nec Thurci nec*

Thartari (Ș.P., p. 194 – Și ei, îndată ce au năvălit asupra Trotușului, au pătruns atunci pe lângă munți, pustiind țara, lovind-o și pîrjolind-o cu neînchipuită cruzime, făcînd cenușă cetăți <și> sate, ucigînd prunci, pîngărind sfinte biserici și făptuind multe lucruri de negrăit, pe care nu-i îngăduit nici a le spune nici a le gîndi, pe care nici unii păgîni nu le-ar săvîrși în veac, nici turcii, nici tătarii) – ocurențele ablativului gerunzial cu sens temporal-modal din această scrisoare a lui Ștefan cel Mare din 1 ianuarie 1468, în care-i descrie regelui polon năvala ungarilor în Moldova, conduși de Matei Corvin, constituie o dovadă aproape certă că ea a fost scrisă sub influența limbii române, acestea nefiind, de altfel, singurele românisme identificate de noi în epistola voievodului, scrisă, se pare, de un notar moldovean.

• **Negația redundantă** ca în limba română: *nullus nostrorum nec in tot oppido nullum malum scit loqui nec loquitur de ipso* (C₂, 77 – nimeni dintre noi și nici din tot tîrgul nu știe spune nici un rău despre el și nici nu spune).

Folosirea aceluiași adverb de negație în limba română, atît cu forma de indicativ cît și cu cea de conjunctiv a verbului, e posibil să fi fost un suport pentru utilizarea în latina documentelor românești a aceluiași adverb de negație, *non*, și în enunțurile cu indicativul și în cele cu conjunctivul, situație diferită de cea a latinei clasice care impusese distribuția *non + ind. / ne + conj.*: *non libenter vellemus ulcisci super eos si non essetis adeo rebelles quia multa temerarie agitatis quae agere non deberetis et non cogitatis* (V, I, 157 – și n-am voi a ne răzbuna asupra lor dacă n-ați fi atît de nesupuși, întrucît făptuiți cu nesocotință multe lucruri, pe care nu s-ar cădea să le făptuiți și nu chibzuiți).

• **Completivele** introduse prin **quomodo** și **qualiter**, mai numeroase în scrisorile latine din Țările Române decît în cele europene, vor fi fost poate construite și sub influența completivelor românești introduse prin *cum* (*că*): *diximus quod qualiter ipsi audent hec facere in contrarium domino regi et corone* (Ș.P., 196 – ne-am spus că „cum îndrăznesc ei a face acestea în chip potrivit față de Domnia sa Regele și față de Coroană?”); *Scire damus vestris eisdem amicitiiis quomodo homines nostri venerunt de Transalpino* (B, II, 156 – Dăm știre Prietenilor Voastre cum oamenii noștri au venit dinspre Țare de peste munți); a se compara aceste completive cu cele din scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung, din 1521; *dau știre domnietale cum am auzit eu că împăratul au ieșit den Sofia. I pak spui domnietale... cum am auzit... cumu i-au dat împăratul slobozie lui Muhamet beg*¹¹. O mare frecvență au completivele cu *quomodo* în scrisorile de la Petru Rareș către bistrițeni, redactate poate de un notar moldovean (puțin instruit, judecînd după numeroasele greșeli și confuzii). Iată un fragment dintr-o scrisoare trimisă pe 25 mai 1528 (H, XV1, 558): *Speramus Vestras Dominaciones non ignorare quomodo his transactis temporibus servitor noster Iuon pannirasor, commorans in oppido Swczwa ad civitatem Vestre Dominacionis se ipsum tollet gracia emendi frugum necnon aliqua mercandi. Nos autem percepimus et audivimus quomodo prefatus Iuon occurrit fortuna mala et adversa* (Nădăjduim, că nu le e necunoscut Domniilor Voastre cum că, cu ceva timp în urmă, un supus al nostru, Ioan, tuncător de postav, trăitor în Suceava, s-a dus în cetatea Domniei Voastre pentru a cumpăra grîu și a tîrgui cîte ceva. Noi însă am aflat și am auzit cum că susnumitul Ioan a avut parte de o soartă rea și potrivnică).

¹¹ Apud *Crestomație romanică*, întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan, București, 1962, vol. I, p. 149-150.

• Influența limbii române pare să se facă simțită și în **completivele construite cu conjunctivul**, în care morfemul *să* al conjunctivului românesc este transpus prin *ut* (în completive aparent sindetice) sau integrat verbului (în cele asindetice): *idem atque etiam rogamus ut diligenter operam in hoc impendant* (H, XI, 13 – rugăm iar și iar <pe Domniile voastre> să-și dea toată osteneala în această privință); *Ortamur itaque Sanctitatem Vestram ut cum aliis potentissimis regibus et principibus taliter adoperetur* (B, II, 141 – O îndemnăm dară pe Sanctitatea Voastră ca dimpreună cu ceilalți preaputernici regi și principii așa să se ostenească); *Igitur petimus Vestras Egregietates et Dominaciones, ob respectum domini Bogdan Wayvode nobis renunciare et vestris in literis intimare dignemini voluntatem Regie Maiestatis* (C₂, 72 – Pentru aceea, le rugăm pe Eminențele și Domniile Voastre, ca de dragul Domnului Bogdan Voievod să binevoiască a ne vesti și comunica într-o scrisoare vrerea Maiestății Regale); *Ea propter hortamur Vestras Egregietates et Circumspecciones, velit ob respectum nostri terminum prefatum prorogare ad eundem terminum anni futuri* (C₂, 69 – Pentru aceea îndemnăm pe Eminențele și Înțelepciunile Voastre să binevoiți, de dragul nostru, a amîna sorocul pînă la același soroc al anului ce vine).

Această supoziție vine a fi sprijinită în unele locuri și de plasarea lui *ut* în imediata apropiere a conjunctivului: *rogamus amicitias vestras ut faciatis amore nostri et triticum Wel alia comestibilia ad terram Transalpinam non permitatis ducy* (B, II, 151 – le rugăm pe Prieteniiile Voastre să faceți asta de dragul nostru și să nu îngăduiți ca grîul sau alte cele de-ale gurii să fie duse spre Țara de peste munți); *ideo petimus amicitias vestras ut dignemini sibi fidem creditivam adhibere tanquam nobis* (B, II, 134 – pentru aceea, le rugăm pe Prieteniiile Voastre să binevoiți a-i arăta încredere, precum nouă). Într-o scrisoare latină trimisă din Cîmpulung Moldovenesc la 6 mai 1687 (H, XV2, 2598), redactată, se pare, de un notar moldovean, apare chiar *si* pentru a traduce românescul *să* (<*si*): *me recommendo amicitiae Magnificentiae Vestrae, a qua si non sim separatus humillime precor* (mă încredințez prieteniei Măriei Voastre, de care rog cu umilință să nu fiu despărțit).

• **Transpunerea în stil indirect** din unele scrisori se aseamănă libertății specifice stilului indirect oral al limbii române. Reproducem spre ilustrare fragmente din două scrisori ale lui Ștefan cel Mare din 1468 și 1475, care par fie a fi fost scrise de un autohton, fie dictate direct de domnitor:

– *et nos intra nos diximus quod tam cito non poterint esse parati... Et venerunt ad nos multi homines, referentes quia idem rex statim mortuus est* (Ș.P., p. 194 și 196 – și noi ne-am spus în sinea noastră că ei nu vor putea fi gata atît de iute.... Și au venit la noi mulți oameni spunîndu-ne că regele a murit pe dată);

– *Advenit unus homo cum literis a castellanis de Alba, qui scribunt ad nos dicendo quod aplicuit ad Albam una navis Italorum de Mangop, illa navis que aportaverat compatrem nostrum Alexandrum, in qua navi praeest Filippus nauta ... Et solus nuntius naravit nobis ore proprio, narrando nobis sic: quod frater dominationis uxoris mei Alexander venit ad locum et die tertia lucratus est dictum locum Mangop, hereditatem paternam; et ipse <est> pronunc in Mangop, et non est aliter... Et ita dicunt, quod valida classis precedit cum maximus munitioibus bombardarum magnarum, expugnare Albam et Chilianam et sunt in itinere jam prope; et per terram veniet solus imperator contra nos, expugnare terram nostram personaliter, cum tota sua potentia et cum omni suo*

exercitu et cum tota potentia terre Valachie, quia Valachi sunt nobis veluti Turci (B, II, 144 – A venit un om cu o scrisoare de la pîrcălabii din Cetatea Albă, care ne scriu, spunînd că a acostat la Cetatea Albă o navă a italienilor din Mangop, nava care l-a adus pe cumătrul nostru Alexandru, pe care o conduce căpitanul Filip... Și solul însuși ne-a povestit cu gura lui, istorisindu-ne așa: că fratele doamnei, soața mea, Alexandru ,a venit în localitatea <Mangop> și după două zile a cucerit numita localitate, moștenire părintească și că el este acum în Mangop și nu este altfel... Și așa spun că o puternică flotă vine înainte cu o foarte mare întăritură de bombarde mari, spre a asedia Cetatea Albă și Chilia și sînt pe drum aproape <să ajungă>; și că pe uscat va veni însuși sultanul asupra noastră, spre a ataca personal moșia noastră, cu întreaga sa putere și cu toată oastea și cu întreaga oaste a Valahiei, fiindcă valahii sînt față de noi precum turcii).

3. Lexic

Influența limbii române asupra lexicului latinei de cancelarie, pe durata celor patru secole ale folosirii ei în diplomația moldovenească , s-a exercitat prin împrumuturi și expresii frazeologice.

3.1. Împrumuturi

Împrumutul a fost forma principală de manifestare a influenței unei limbi vernaculare asupra mediolatinei, ponderea cea mai mare a influențelor lexicale cunoscînd-o domeniile administrației, dreptului, vieții cotidiene. Termenii furnizați de română latinei medievale practicate în Țările Române provin din limbile de contact din această zonă (slava, maghiara) și au fost indigenați în română pentru a denumi instituții specifice societății medievale românești. Aceștia apar în documentele diplomatice:

a. **În forma latinizată**, prin adaptare fonolo-morfologică: *boierus/boiarus, boyero/boyaro, logophetus, vladica/ladica, cluciarus, comissus, ispravnicus, pitarus, postelnicus, stolnicus, suldziarius/suldzierius, vornicus, wayvoda/woyeuda/woyda/wayda, porculabus*.

b. **În forma vernaculară**, fără adaptarea morfologică, ci doar fonetică și grafică: *caluger, comis, logoffet, pythar, porkolab, poztolnik/postelnig, poharing, posadnik, stolnig, vistenik/wysthernik/wyzternek, Zytniczar, Klucher*.

Uneori, termenul românesc împrumutat este glosat printr-un echivalent panmedieval: *wyzternek seu thesaurarius* (H, XV₁, 669); *agazonum magister alias comis* (B, II, 141).

3.2. Expresii frazeologice

E vorba de cuvinte și expresii românești traduse *ad litteram* în latină sau calchiate, uneori chiar cu topica specifică vorbirii populare românești:

– **a ajunge = adiungere** (cu acest sens verbul nu figurează în dicționarele latine, dar a fost moștenit în română): *nonnulli ad quos adiunximus, utputa Brassovia et Segeswar civitates, primum Regie Maiestati, tandem nobis in gratiam declinaverunt* (H, XV₁, 642 – cîțiva la care am ajuns, anume cetățile Brașov și Sighișoara, mai întîi s-au închinat întru milostivire Maiestății Regale, apoi nouă);

– **a da știre = scire dare**: *et scire det sue gratie de istis inimicis christianorum* (B, II, 144 – și să dea știre Milostivirii Sale despre aști dușmani ai creștinilor); *Scire damus vestris eisdem amiciciis* (B, II, 156 – Dăm știre acelorași Prietenii ale Voastre); expresia *a da de (spre) știre* – apare într-o scrisoare a domnului Aron Vodă către Sigismund Bathory, din 6 februarie 1594 (H, III₁, 169) și în variantele *ad noticiam dare* și *ad scitum dare*;

- **a face voia = facere voluntatem:** *Et nos similiter vestras faciemus voluntates* (C₁, II, 179 – Și noi vă vom face asemenea voile);
- **a da fuga = fugam dare:** *quem audimus fugam dedisse inde domum* (H, XV₁, 841 – despre care auzim că a dat fuga de aici, acasă);
- **a cere socoteală = petere rationem:** *quia Dominus meu gratosus petit a me rationem* (C₃, 111 – fiindcă milostivul meu Domn îmi cere socoteală);
- **a avea a face = habere agere:** *Si quis habet cum illo servitore nostro quid agere, veniat istuc* (C₃, 119 – Dacă cineva are ceva a face cu sluga noastră, să vină acolo);
- **a se da pe mîna justiției: se dari in manu justitiae** (D, XX) – expresie tîrzie, întîlnită într-o scrisoare din 1768 a domnului Grigore Ghica al III-lea;
- **a ține dușmănie = tenere invidiam:** *qua de causa tenent invidiam* (H, XV₁, 554 – din ce pricină țin dușmănie);
- **a umple gurile (a sătura): et poterimus ora eorum replere?** (Ș.P., p. 195 – și le vom putea umple gurile/sătura?);
- **a rămîne în pace = remanere in pace:** *et vos remanetis in pace* (H, XV₂, 634 – și voi rămîneți în pace);
- **a-și ridica coarnele (a se sumeți) = elevare cornua:** *iam iterum cornua elevassetis et nobis subiicere recusaretis* (H, XV₁, 612 – acum v-ați ridicat iară coarnele și refuzați să vă supuneți nouă) – expresie metaforică dintr-o scrisoare a lui Petru Rareș către bistrițeni, avînd și în latina colocvială un echivalent în expresia *cornua sumere* (a prinde coarne, a căpăta îndrăzneală);
- **a da pace = dare pacem:** *Confido quod terre mee et patrimonio meo dabit pacem regia maiestas, quia illam ad gutur meum defendere volo* (B, II, 185 – Am încredințare că Maiestatea Sa Regală va da pace țării și moșiei mele, fiindcă <altminteri> o voi apăra cu capul) – remarcăm în acest context și expresia *ad gutur meum defendere* (a apăra pînă la beregată, cu capul), care presupunem a fi tot un românism; *ex tunc mihi dent pacem in hac mea terra* (ibidem – atunci să-mi dea pace în astă țară a mea) – expresia îi aparține tot lui Ștefan cel Mare, în transcrierea latină a răspunsurilor voievodului la solia starostelui din Lemberg;
- **a merge în pace = ire in pace:** *Quod si concordiam inire non poterimus, vos in nomine Domini ite in pace in civitatem vestram et nos ibimus eodem nomine ad loca nostra* (H, XV₁, 623 – Iar dacă nu vom putea să încheiem o înțelegere, voi mergeți în pace cu Dumnezeu în cetatea voastră și noi vom merge tot așa la locurile noastre);
- **rău mă tem = male mihi timeo:** *Male mihi timeo ne ruinam aliquam vel desolationem inferat vestris Dominacionibus* (H, XV₁, 810 – Rău mă tem să nu pricinuiască Domniilor Voastre vreo nenorocire sau pustiire);
- **a ajunge la auz = pervenire ad audienciam:** *nobis pervenit ad audienciam* (C₁, II, 221 – ne-a ajuns la auz);
- **după plac:** *ad placitum* (C₁, II, 209); *pro suo placito* (D.I.R., II₁, 399);
- **după pofta inimii = secundum affectationem cordis:** *ille erit apud ipsum procurator qui sufficienter edere et bibere eis dabit, secundum affectationem cordis eorum* (H, XV₁, 865 – va sta pe lîngă el intendentul, care le va da să mănînce și să bea pe săturate, după pofta inimii lor);
- **la rugămîntea – ad rogata** (C₂, 78).
- Verbul **mittere** ('a trimite') folosit cu sens intransitiv, calc după română: *Si autem infirmitate occupati fuerimus... quod propria in persona ire non*

possemus, tunc mittere debemus cum omni potencia nostra (B, II, 146 – Iar dacă am fi într-atît de împiedicați de boală... încît să nu putem merge în persoană, vom trimite <pe cineva> cu toată puterea noastră); *et nos misimus sepius ad eos* (Ș.P., p. 195 – și noi am trimis deseori la ei);

– verbul **olfacere** folosit cu sensul ‘a găsi, a dibui’, ca și românescul ‘a mirosi’: *tandem, re olfacta, in Alpibus, ignotis locis, delituerunt* (H, XI, 13 – în cele din urmă, fiindu-le dibuită fapta, s-au ascuns în munți, în locuri neștiute);

– expresia impersonală **decet** construită cu dativul ca și românescul „se cade”, și nu cu acuzativul ca în latina clasică: *fecit sicut decet probo servitori* (C₂, 77 – s-a purtat cum se cade unei slugi cinstitute); o construcție similară apare în limba comediilor lui Plaut și Terențiu, fiind vorba de un fapt de latină populară, influențat și de uzul grecescului *πρέπει* cu dativul), pe care îl sprijină situația din română, de care notarul de acte a putut fi influențat.

4. Stil

Pot fi puse și pe seama stilului oral al limbii române, metaforic și reflexiv, câteva nuanțe ale exprimării din scrisori:

• **Desemnarea metaforică** a unui rival la domnie ca **draco** (balaur – Despot despre Alexandru Lăpușeanu – D.I.R., II₂, 348); **latro** (*lotru* – pîrcălabul Cetății de Baltă despre un rival al domnului Bogdan al III-lea refugiat la sibieni – C₂, 72; Alexandru Lăpușeanu despre pretendentul Ștefan Mîzgă și ceata lui, în câteva scrisori către bistrițeni, prin ținuturile cărora acesta urma să treacă – H, XI, 11, 12, 13, 14); **nebulo** (vîntură-lume – Alexandru Lăpușeanu despre același) – e vorba de cuvinte puternic conotate afectiv din registrul popular (căruiia îi aparține și sufixul derivativ *-o, -onis*);

• Ne-a reținut atenția, în unele scrisori cu pronunțate amprente de vorbire colocvială, trimise de Petru Rareș consilierilor orășenești din Bistrița și Brașov, între anii 1529 – 1541, preferința pentru proverbe și expresii metaforice cu substantivul **lapis** și derivatul său verbal **dilapidare**: *inter lapides pene lapides rodi* (H, XVI, 627 – între pietre, pînă și pietrele se sfarmă); *Credimus vultis fovi lapidibus* (ibidem – Credem că voiți a fi mîngîiați cu pietre); *necessitas omnem lapidem cogit movere* (H, XVI, 756 – nevoia pune în mișcare orice stîncă); *domini Brassovienses et tota ipsa Barcha nostro iudicio et persuasione... facciones Ferdinandi dilapidarunt et ad fidelitatem Regie Maiestatis subversi sunt* (H, XVI, 676 – domnii brașoveni și toată <Țara> Bîrsei, la sfatul și îndemnul nostru, au renunțat la cîrdășia cu Ferdinand și s-au întors la supunerea față de Maiestatea Regală). E posibil ca această predilecție lexicală să fi fost influențată deopotrivă de fondul paremiologic latin dar și de cel românesc, în care se întîlnesc expresii oarecum apropiate.

• **Formulări gnomiche**, ilustrînd un anume fel (concesiv) de a înțelege viața și relațiile cu semenii, de a accepta soarta ca pe un dat ce trebuie asumat:

– *Deus scit quid deinceps fore fiet* (V, XI, 234 – <Numai> Dumnezeu știe ce va fi de-acum înainte);

– *Deo est noscere cui fortuna iuvabit* (D.I.R., II₁, 111 – Doar lui Dumnezeu îi e dat a ști de partea cui va fi norocul);

– *Et si nobis debet ita fieri, doleat Deus et vestra gracia, dominus noster, quid possumus facere?* (Ș.P., p. 196 – Și dacă ne e dat să se întîmple așa, mă ierte Dumnezeu și Milostivirea Voastră, Domnul nostru, ce putem face?);

– *Illa tamen que usque modo illata sunt, licet non ex consensu nostro, taceantur, quia non sunt recuperabilia et transierunt* (C₁, II, 221 – Cele ce s-au petrecut pînă acum, cu toate că nu din vrerea noastră, să le trecem sub tăcere, fiindcă nu se mai pot îndrepta și au trecut);

– *In omni Dominio concedet mihi E.V. facinorosos et scelestes homines adesse, sicut erunt pariter et in Polonia et in Moldavia naturaliter etiam* (D., XX – În orice Domnie, să mă ierte Înălțimea Voastră, există oameni nelegiuți și ticăloși, cum vor fi fiind deopotrivă și în Polonia și în Moldova, chiar din născare);

– *Et quanta opprobria intulerunt, Id quod est preteritum est preteritum* (D.I.R., II₁, 104 – Și oricîte insulte ne-au adus, ce a trecut, a trecut).

– *Saucius est nobis cum omni amicitia vivere quam, nihil ob causam, in discordiis* (H, XV1, 894 – Ne e mai de preț a trăi în toată prietenia decît în dezbinări, pentru o pricină de nimic);

– *quia non est nobis iudicare quemquam, sed Dei altissimi* (H, XV1, 886 – că nu e în puterea noastră a judeca pe cineva, ci a Preînaltului Dumnezeu).

Observație finală

Posibilele influențe ale limbii române asupra latinei de cancelarie practicate în Moldova, pe care le-am pus în discuție în paginile de mai sus, sperăm cu prudența cuvenită, ilustrează o trăsătură caracteristică a latinei medievale, aceea că, în jurul unui nucleu de fenomene generale, comune tuturor arilor și epocilor, a existat o multitudine de fapte particulare ținînd de specificul național, relevante pentru cercetătorul interesat de relația mediolatinei cu limbile naționale ale Europei¹².

¹² Cf. A. Halichias, *Scurtă istorie a filologiei latine medievale*, în „Hrisovul”, VI, București, 2000, p. 54, nota 3.